

Kriminalita ako modalita sociálneho konania¹

Gabriela Lubelcová²

Katedra sociológie FF UK, Bratislava

Acts of Crime as a Modality of Social Action. Knowledge on social causality of crime has become a key theoretical orientation in criminology. It is represented by an aetiological paradigm. Despite of long-time efforts of the criminological aetiological studies, criminology lacks coherent theoretical base to interpret social causal mechanisms. Over the last years we can identify some ways of knowledge integration, including increasing tendency to multilevel integration. The study presents and discusses some approaches to integration of sociological knowledge on social determination of crime acts. The contribution emphasizes model of social action as a base framework for explanation. However, classic sociological modes of interpretation of social action are reformulated in context of social and cultural changes of late modernity. We can observe a shift to significance of human agency. Social action is more motivated, more reflexive. Up to the author, the base for the conceptualisation of social determination of crime is understanding of sociability and social responsibility in recent social conditions. As a conceptual frame of sociability is considered a mechanism of social attachment of social actor. This mechanism has bi-directional dimensions: social inclusion (from the social actor to their social context) and social acceptance (from social context to the social actor).

Sociológia 2014, Vol. 46 (No. 2: 167-193)

Key words: *criminology; explanation of crime; social aetiology; human agency; social attachment*

Úvod

Súčasná spoločnosť je charakteristická výraznou dynamikou procesov jej reprodukcie aj vývoja. Posledné desaťročia priniesli zmeny v ekonomickej, politickej, sociálnej aj kultúrnej oblasti. Transformačné procesy neskoro modernej spoločnosti sú výzvou aj pre kriminologické skúmanie a reformuláciu otázok spoločenskej podmienenosti kriminálneho správania ľudí v meniacich sa životných a sociálnych podmienkach. Ako konštatujú autori Garland a Sparks reštruktúracia sociálnych a ekonomických vzťahov, fluidnosť sociálnych vzťahov, rýchlosť technologických zmien a kultúrna heterogenita, ktoré utvárajú neskorú modernitu, stavajú pred kriminológiu nové výzvy pre prehodnotenie konvenčných prístupov pre interpretácie kriminálneho správania a jeho spoločenskej podmienenosti. (Garland – Sparks 2000: 189) Spoločnosť sa stáva otvorenejšou a kultúrne diverzifikovanejšou, ale zároveň prebiehajú

¹ Štúdia je upravenou verziou príspevku autorky na vedeckej konferencii s názvom Sociálna patológia optikou sociologického skúmania, uskutočnenej na stretnutí sekcií sociálnej patológie českej a slovenskej sociologickej spoločnosti v októbri 2012 a je súčasťou riešenia projektu VEGA č. 1/0515/12 Sociálna diferenciácia slovenskej spoločnosti, jej determinanty a konzekvencie (50 %) a projektu VEGA 1/0190/12 Sociologické teórie moderny ako východisko skúmania vývoja slovenskej spoločnosti (50 %).

² Korešpondencia: Doc. PhDr. Gabriela Lubelcová, CSc., Katedra sociológie, Filozofická fakulta UK Bratislava, Gondova 2, 814 99 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: lubelcova@phil.uniba.sk

nové procesy sociálnej diferenciácie, ktoré formujú nové línie sociálneho postavenia človeka.

Kriminalita a jej vývoj ponúkajú osobitne zaujímavé pole pre sociologickú interpretáciu. Veľkou výzvou pre kriminológiu sa stal, z hľadiska konvenčných prístupov zdanlivo paradoxný, vývoj rastu mier kriminality v civilizačne a priemyselne vyspelých krajinách v druhej polovici 20. storočia, najmä od 60. rokov. (Pozri bližšie Young 1999; Garland 2001; Entorf – Spengler 2002) Ako uvádza Young, v období rokov 1960 – 1975 tu všeobecne rástli miery kriminality, a to v podmienkach ekonomického rastu, plnej zamestnanosti, dosahovania nebývalých štandardov životnej úrovne obyvateľov a stále silného sociálneho štátu. (Young 1999: 35) To podkopalo priamočiaru interpretáciu sociálnej podmienenosti kriminality ako produktu nepriaznivej sociálnej situácie a tlaku sociálnych problémov na patologizáciu konania ohrozených sociálnych kategórií. Ďalší vývoj upriamil pozornosť na hlbšie procesy zmien súčasnej spoločnosti, ktoré rozvoľňujú a diferencujú determináciu sociálneho konania v individualizovaných podmienkach neskoro modernej spoločnosti a vyžadujú si nový pohľad na interpretáciu kriminálneho činu ako modality sociálneho konania človeka.

Predkladaná štúdia je pokusom o rekonštrukciu sociologickej konceptualizácie problému sociálnej podmienenosti kriminálneho konania človeka. Vychádzame pritom z tradície etiologickej paradigmy v kriminológii a jej základných sociologických referenčných rámcov. Inšpiratívnym sa pre nás stali pokusy o integráciu interpretácie sociálnej podmienenosti kriminality. Naším základným referenčným rámcom sú koncepcie sociálneho konania. Záverom štúdie ponúkame vlastný koncept sociálnej podmienenosti kriminálneho konania, ktoré vychádza z poňatia sociability človeka ako sociálneho aktéra a mechanizmu jeho sociálneho ukotvenia.

Etiologická paradigma v kriminológii

Jednou z kľúčových orientácií a teoretických úloh (cieľov) kriminológie od začiatku jej formovania je otázka ako vysvetliť kriminálne správanie človeka, ktoré sa pokladá za krajnú podobu nežiadúceho správania, ktoré má antisociálne zameranie, teda poškodzuje (či už priamo fyzicky, materiálne alebo inštitucionálne) záujmy iných ľudí. (Pozri bližšie Lubelcová 2009) Z tejto orientácie sa vyprofilovala etiologická paradigma, ktorá sa zameriava na preskúmanie a vysvetľovanie podmienenosti kriminálneho správania a odkrytie príčin, pre ktoré k takému nežiadúcemu konaniu jednotlivci pristupujú.

Etiologická paradigma bola vo vývoji kriminológie sytená viacerými teoretickými disciplínami, ktoré sa pokúšali tieto otázky argumentovať. V jej histórii sa odráža aj základná interpretácia jej podmienenosti, od dôrazu na jej individuálnu biologickú, neskôr psychologickú, až po sociálnu podmienenosť.

Polemika medzi týmito argumentmi napokon vyústila do kriminologicky akceptovaného bio – psycho – sociálnemu modelu interpretácie. V modeli sa zároveň odrážal aj vývoj jednotlivých vedných disciplín, ktoré rozvojom svojho teoretického a výskumného potenciálu, prinášali podnety aj pre interpretáciu kriminálneho správania.

Po kritike antropologicko - biologickej školy (ktorá v rannom období vývoja kriminológie ako empiricky orientovanej vedy viedla k individuálne fatalistickým predstavám o vrodenej dispozíciách potenciálnych páchatel'ov) sa v priebehu 20. storočia rozpracovali najmä sociologické kriminologické prístupy k etiológii kriminality, ktoré osobitne vďaka empiricky orientovanej americkej sociológii prinášali výskumné a teoretické argumenty pre vysvetľovanie tohto fenoménu. V kriminológii sa tak rozvinul celý diapazón teoretických prístupov, ktoré prinášajú rôzne interpretácie základných sociálnych mechanizmov, ktoré sa podieľajú na reprodukcii kriminality ako sociálneho fenoménu. Odrážajú tak vývoj spoločnosti, ako aj najvplyvnejších sociologických reflexií jej vývoja a sociálnych problémov.

Dnes môžeme hovoriť o väčšine z nich ako klasických kriminologických teóriách alebo teóriách hlavného prúdu. Podľa Sykesa a Cullena vysvetľujú tieto teórie kriminalitu v zásade prostredníctvom pôsobenia troch kľúčových spoločenských prvkov: spoločenských hodnôt, sociálnych noriem a sociálnej štruktúry. (Sykes – Cullen 1992: 288) Spoločenské hodnoty ako socio-kultúrne zadefinované stimuly vstupujú do cieľov individuálnych volieb sociálneho konania. Sociálne normy pôsobia ako vonkajšie a vnútorné tlaky, ktoré regulujú, viac alebo menej efektívne, sociálne konanie smerom ku konformite. Sociálna štruktúra určuje rozsah disponibilných zdrojov, ktoré na základe svojej pozície sociálny aktér môže využiť pri dosahovaní cieľov (otvorené alebo zablokované životné príležitosti). Z pôsobenia týchto prvkov sa vytvorili tri najvplyvnejšie skupiny teórií. Jedna sa zameriava na zlyhanie mechanizmov spoločenskej kontroly, druhá na tlaky a napätia, ktorým sú vystavení sociálni aktéri a môže viesť k anomickým situáciám a tretia zakotvuje podmienenosť kriminality do subkultúr, v ktorých došlo k prevráteniu hodnôt a noriem. (Sykes – Cullen 1992: 291; Cullen – Agnew 2003: 9-10)

Odlišnú skupinu teórií tvoria alternatívne prístupy, ktoré sa rozvinuli najmä v 60. a 70 rokoch minulého storočia a relativizujú zamlčané premisy tradičnej kriminológie (jednoznačnosť sociálneho poriadku a neproblematizácia spoločenskej reakcie na kriminalitu). Ide o kritické prístupy, ktoré reflektujú spoločenský poriadok ako mocensky podmienený a spoločensky konštruovaný, vrátane spoločenskej reakcie na kriminalitu, ktorá sa spolupodieľa na reprodukcii kriminálneho správania ohrozených kategórií³.

³ Tento prístup rozpracovali predovšetkým teórie nálepkovania, ktoré sa vyvinuli z tradície interpretatívnej sociológie a prístupov symbolického interakcionizmu.

Je pritom príznačné, že veľká časť predovšetkým klasických teórií sa často rozvíjala ako kritická reflexia nedostatkov a explanačných obmedzení o etablovanie usilujúcich sa teoretických prístupov. Presadzovanie kľúčových teórií bolo zároveň spojené s významným úsilím o empirické dokladovanie ich teoretických východísk. Možno však konštatovať, že početné empirické výskumy prinášajú tak potvrdenie, ako aj spochybnenie jednoznačnosti jednotlivých teoretických argumentov. (Cullen – Agnew 2003) Obraz etiológie kriminality sa tak napriek mnohoročnému úsiliu kriminológov zatiaľ neposunul do uceleného konzistentného rámca, interpretujúceho podmienenosť a príčiny kriminality. Niektorí kriminológovia dokonca konštatujú krízu etiologickej paradigmy (Young 1999), ktorá v kriminológii vyústila až do odklonu od takto orientovaného kriminologického skúmania. Novými témami ku koncu storočia sa skôr stali otázky ako kriminalite čeliť a minimalizovať jej výskyt v konkrétnych situáciách. Príkladom môže byť riziko kalkulujúca kriminológia⁴ (actuarial criminology), ktorá prichádza s interpretáciou kriminality ako rizika každodenného života a zdôrazňuje teoretickú orientáciu kriminológie na stratégie a možnosti ako jej výskyt a nepriaznivé dôsledky znižovať (najmä v situačnom prístupe), rezignujúc na skúmanie jej podmienenosti a vysvetľovanie.

Kritici krízy etiologickej paradigmy poukazujú aj na oddelenie trestnej politiky od teoretickej kriminológie, spôsobené jednak jej neschopnosťou ponúknuť jednoznačný teoretický rámec pre politické opatrenia, ako aj etablovaním tejto agendy v politických prístupoch v poslednom období. Ako uvádza Young a Garland reálne miery kriminality, ako aj (často nadužívané) mediálne zobrazovanie kriminality (či už v spravodajstve, ako aj v umeleckých žánroch) vyvolávajú vo verejnosti strach z kriminality, ktorý je živnou pôdou pre posilňovanie tejto agendy v politickom diskurze. (Young 1999; Garland 2001) Téma boja s kriminalitou sa tak často stáva aj predmetom politického zápasu a prináša riešenia, ktoré menej ako kriminologickú fundáciu prinášajú skôr podnety pre kriminologické témy (problém trestných sankcií a ich účinnosti, efekty uväzňovania, alternatívne tresty, a pod.). Významnými otázkami sa stávajú zmeny v mechanizmoch sociálnej kontroly kriminality. (Bližšie pozri Urbanová 2006, 2013)

Aktuálny vývoj kriminológie tak skôr spoločenskú prax dobieha, ako by bol inšpiráciou pre jej orientáciu. Riziko kontrafinality niekedy rýchlených politických rozhodnutí (motivovaných často potrebou politického úspechu razanciou boja s kriminalitou) však potrebu kriminologickej fundácie znovu posilňuje.

⁴ Aktuarizmus v kriminológii ako prví rozpracovali autori Feeley a Simon v roku 1994. Vzhľadom na obsah a kontext uvedeného prístupu uplatňujeme preklad termínu actuarial criminology ako riziko kalkulujúca kriminológia. (Bližšie pozri Lubelcová 2005)

Vo verejnom diskurze sa totiž obraz príčin kriminality často pokladá za jasný – je bežne spájaná s chudobou, nezamestnanosťou a ďalšími sociálnymi problémami, takže sa dá ľahko nájsť aj jej nositeľ. Hoci nám štatistiky (najmä evidovanej kriminality) a jednoduché korelácie na ich báze naznačujú späťosť medzi kriminalitou a sociálnymi problémami ľudí, mechanizmy sociálnej podmienenosti sú zložitejšie. Ako upozorňujú Wikström a Sampson, kriminologické výskumy ponúkajú veľké množstvo korelácií kriminality s rizikovými sociálnymi faktormi (vrátane viacúrovňového štatistického modelovania), ale tieto korelácie nemožno zamieňať s kauzalitou a explanáciou (tá si vyžaduje teoretický model kauzálneho mechanizmu). Empiricky zistené korelácie nie sú príčinami kriminality, ale možno ich skôr interpretovať ako symptómy jej sociálnej podmienenosti, ktoré môžu byť nápomocné pri identifikácii sociálnych problémov, ale nie sú ich vysvetlením. (Wikström – Sampson 2006: 67-69)

Pokusy o integráciu

Vo vývoji teoretickej kriminológie možno v posledných desaťročiach badať úsilie o integráciu nadobudnutých poznatkov a pokusy o teoretické koncepty, ktoré by vytvárali celostnejší rámec pre vysvetľovanie kriminality. Táto integrácia má niekoľko podôb. Môžeme rozlíšiť najmä tri spôsoby integrácie:

- snahy o všeobecnú teóriu kriminality, ktoré sa usiluje konceptualizovať kriminologické poznatky na vyššej úrovni všeobecnosti
- pokusy o integráciu kľúčových empirických zistení, prepájaním v jednotlivých teóriách izolovaných faktorov do multifaktorových analýz
- pokusy o viacúrovňovú integráciu (tak na úrovni teoretických prístupov, ako aj empirických zistení)

K prvému spôsobu môžeme radiť práce Wilsona a Herrnsteina (Crime and Human Nature 1985), Gottfredsona a Hirschiho (A General Theory of Crime 1990), Massnera a Rosenfelda (Crime and The American Dream 1994), Akersa (Social Learning and Social Structure: A General Theory of Crime and Deviance 1998) a Cullenovu koncepciu sociálnej opory (Social Support 2003)⁵.

Wilson a Herrnstein sa pokúsili vytvoriť ucelenú teóriu kriminálneho správania z individualistickej perspektívy, v ktorej základným rámcom vysvetľovania je súbor individuálnych charakteristík jednotlivca v procese racionálnej voľby. Ich základné východisko je teda stanovisko racionálnej voľby – kriminalitu možno vnímať ako racionálne konanie, ktoré kalkuluje s úžitkom tak ako iné formy ľudského konania. Pre voľbu deviantnej modality správania je rozhodujúce akým spôsobom jednotlivec vníma náklady a straty a ako je schopný zvažovať ich efekt v čase (ako sa dôsledky voľby prejavia bezpros-

⁵ Tieto práce uvádzame ako vhodné príklady snáh o všeobecnú teóriu kriminality, nejde o vyčerpávajúci zoznam, či dokonca klasifikáciu o zovšeobecnenie sa usilujúcich kriminologických prístupov.

tredne a v budúcnosti). Na to vplýva súbor fyzických, psychologických a sociálnych charakteristík jednotlivca (ľudská povaha), ktorý môžeme označiť za mieru kriminálnosti jednotlivca, t.j. individuálne vlastnosti tvoriace náchylnosť na kriminálne správanie. Ich prístup zaznamenal medzi kriminológmi značný ohlas, ale často aj kritický.

Hirshiho a Gottfredsonova všeobecná teória kriminality je rozpracovaním teórie kontroly do podoby sebakontroly. Za základný fenomén, ktorý rozhoduje o príklone k deviantnému alebo normokonformnému správaniu pokladajú mieru sebakontroly, ktorú jednotlivec nadobudne v priebehu vývoja (socializácie) ako produkt efektívnej sociálnej kontroly a výchovy (najmä v rodine). Oba tieto integratívne prístupy nazerajú na kriminálne správanie z pohľadu jednotlivca a snažia sa identifikovať sociálnu podmienenosť cez mechanizmy, ktoré na jednotlivca pôsobia. Môžeme ich teda hodnotiť ako snahy o všeobecnú teóriu kriminality, ale na mikroúrovni.

Sformulovanie všeobecnej teórie kriminality a deviácie sa stalo aj ambíciou R. Akersa. Jeho dlhoročný záujem o kriminologické rozpracovanie teórie sociálneho učenia vyústil do komplexnejšieho modelu, v ktorom mechanizmus sociálneho učenia prepojil s faktormi sociálnej štruktúry a sociálnej organizácie spoločnosti. Navrhol model, v ktorom predpokladá nepriame pôsobenie sociálnej štruktúry na správanie jednotlivca prostredníctvom zložiek sociálneho učenia. Snaží sa tak prepojiť mikro a makro úroveň determinácie kriminálneho a deviantného správania. Premenné sociálnej štruktúry sú indikátormi vzdialenej makro a mezo úrovne faktorov kriminality (zahŕňajú charakteristiky sociálnej organizácie spoločnosti a komunity, umiestnenie v sociálnej štruktúre a lokálnych sociálnych sieťach, teoreticky definované štrukturálne premenné, ako napr. mieru anómie, dezorganizácie, a pod.), kým premenné sociálneho učenia odrážajú primárnu blízkosť determinánt kriminálneho správania a sprostredkujú vzťah medzi sociálnou štruktúrou a organizáciou a mierou kriminality. Diferencovaná sociálna organizácia a diferencované umiestnenie jednotlivcov v sociálnej štruktúre utvára všeobecný kontext pre diferenciáciu procesov sociálneho učenia, ktoré následne ovplyvňujú pravdepodobnosť kriminálneho správania jednotlivca alebo celých sociálnych kategórií.

Niektorí teoretici sa orientovali na výraznejší posun integratívnych teórií na makroúroveň, v snahe prepojiť štrukturálne a kultúrne prvky podmieňujúceho spoločenského kontextu. Tu môžeme ako zaujímavý príklad uviesť Messnerovu a Rosenfeldovu teóriu inštitucionálnej anómie. Mertonov dôraz na makroúroveň a univerzalitu kultúrneho systému spoločnosti v nej presúvajú na inštitucionálne dôsledky pôsobenia tohto systému. Prevládajúce hodnotové vzory kultúry americkej spoločnosti (orientácia na výsledky, súťaživý individualizmus, zamerania na finančný úspech) zakladajú anomickú nerovnováhu, v ktorej sú normy regulujúce spôsoby dosahovania cieľov (univerzálne

kultúrne definovaných) v sociálnom konaní ľudí relatívne menej významné ako samotná dôležitosť dosahovania týchto cieľov. Podľa uvedených autorov sa to však prejavuje nielen v sociálnom konaní jednotlivcov (známe Mertonove adaptačné stratégie na anomickú situáciu, v rámci ktorých identifikuje aj príklon ku kriminálnemu správaniu), ale ovplyvňuje to aj fungovanie kľúčových prvkov sociálnej štruktúry, teda sociálnych inštitúcií. Rozhodujúcu pozíciu medzi sociálnymi inštitúciami nadobúdajú ekonomické inštitúcie, ktoré vnášajú do fungovania ostatných inštitúcií ekonomické imperatívy, ktoré deformujú a devalvujú iné typy hodnotových princípov a oslabujú pozíciu neekonomických inštitúcií v mechanizmoch sociálnej kontroly⁶.

O vyššiu úroveň všeobecnosti (snaha o identifikáciu hlavného sociálneho mechanizmu podmienenosti kriminálneho správania) sa pokúsil F. T. Cullen. Základným sociálnym mechanizmom, ktorý vysvetľuje deviantné správanie je podľa neho rozsah sociálnej opory, poskytovanej spoločenským prostredím. Sociálnu oporu chápe široko, ako vnímané či skutočné, inštrumentálne alebo expresívne zaopatrenia, poskytované sociálnym aktérom zo strany ich sociálneho prostredia (komunitou, sociálnymi sieťami, partnermi, a pod.). Tento mechanizmus pôsobí tak na mikro, ako aj makro úrovni. Na makro úrovni umožňuje vysvetliť rozdiely v mierach kriminality v rámci civilizačne rovnako vyspelých spoločností. Podľa Cullena majú napríklad USA vyššie miery kriminality v porovnaní so západoeurópskymi krajinami, nakoľko ide o spoločnosť s historicky vyvinutou nižšou mierou sociálnej opory. Americká spoločnosť nie je štrukturálne ani kultúrne organizovaná tak, aby bola sociálne podporná – je slabá v komunitárnej rovine, nemá štrukturálne základy na tvorbu a udržiavanie podporných sociálnych vzťahov. Podobne pôsobí aj kultúrna dimenzia tejto spoločnosti – je založená na hodnotách partikulárneho individualizmu, ktorý podvzruje pocity solidarity a súdržnosti. (Cullen – Agnew 2003: 533-542)

Druhú skupinu pokusov o integráciu reprezentujú prístupy, ktoré v multifaktorových štruktúrach prepájajú viaceré teoretické argumentácie, podložené empirickými zisteniami. Za najvplyvnejšie integrované teórie tohto typu pokladajú Cullen a Agnew tri prístupy, ktoré sa snažia o integráciu hlavných sociologických teórií podmienenosti kriminality. (Cullen – Agnew 2003: 485)

Prvým takýmto prístupom je integrovaná teória delikvencie D. L. Elliota a kol., v ktorej sa autori ešte koncom 80. rokov pokúsili o spojenie troch vedúcich sociologických kriminologických teórií – teórií napätia, sociálnej kontroly a diferencovaného združovania. Jej prínosom je zapojenie dynamickej

⁶ Hoci autori identifikovali túto inštitucionálnu nerovnováhu moci v podmienkach americkej spoločnosti, dominanciu ekonomických inštitúcií možno v modernej spoločnosti, založenej na trhových princípoch, pokladať za univerzálnu a postrehnutie inštitucionálnej anómie, ktorá sa stáva jej dôsledkom, je zaujímavým interpretačným priestorom aj v oblasti kriminológie. Komparatívne kriminologické výskumy naozaj preukázali, že miera kriminality je nižšia v spoločnostiach, v ktorých je silná pozícia rodiny, školy, náboženských inštitúcií či politického systému. (Bližšie pozri Bernburg 2002)

dimenzie do mechanizmu vývoja delikvencie mládeže a výsledkom je sekvenčný alebo vývojový model delikvencie, v ktorom odкрývajú dve možné cesty k delikvencii: jednou cestou sú slabé putá a nízka sociálna integrácia v procese socializácie, ale druhou je proces oslabovania pôvodne silných väzieb v procese dospievania. Zdrojom tohto oslabovania sú zlyhania v konvenčnom sociálnom kontexte (podmienené najmä limitovanými príležitosťami), vylučujúce mechanizmy ako sociálna reakcia na tieto zlyhania a dominantná pozícia rovesníckych (delikventných) skupín, ktoré sú priestorom budovania sociálneho uznania a sociálneho postavenia v období dospievania. Ich teória integrácie tak ponúka komplexnejší pohľad na diferencované podoby delikventného správania, ktorá je súčasne konzistentná s empirickými zisteniami a ponúka vysvetlenie aj z výskumných zistení protikladných parciálnych teoretických perspektív⁷. Významným prínosom je dynamický pohľad a vývojový rozmer, ktorý do relatívne statických klasických teórií etiológie kriminality priniesli a ktorý sa stal v posledných desaťročiach vplyvným rámcom pre posuny v interpretácii kriminálneho správania.

Podobného charakteru (v zmysle vnímania dynamiky a vývojového rozmeru pri interpretácii kriminálneho konania) je aj Thornberryho interakcionistická teória delikvencie, ktorá kombinuje teórie učenia a kontrolné teórie, pričom osobitnú pozornosť venuje recipročným efektom vo vývojovej dimenzii, čím významne obohacuje dynamický pohľad na rozvinutie delikventného správania. Premenné v jeho teoretickom modeli menia svoju dôležitosť podľa životného cyklu a používa ich na vysvetlenie priebehu kriminálnych kariér. Kauzálna súvislosť medzi premennými v jeho teórii má komplexnejší charakter, nakoľko väčšina premenných má podľa neho recipročný charakter, prostredníctvom ktorého dochádza k vzájomnému posilňovaniu ich vplyvu.

Teória kontrolnej rovnováhy Ch. R. Tittla je pokladaná za jednu z najkomplexnejších a najambicióznejších integrovaných teórií, nakoľko zahŕňa veľký počet premenných a popisuje celý súbor vzťahov medzi premennými. Opiera sa dominantne o argumenty teórií napätia a teórií kontroly, ktoré prepája s teóriou racionálnej voľby. Za centrálny kauzálny proces však považuje nerovnováhu v kontrolnej kapacite aktéra. Táto nerovnováha sa prejavuje v situácii, keď sú jednotlivci vystavení väčšej alebo menšej kontrole, akou disponujú oni sami vo vzťahu k iným ľuďom a vonkajším okolnostiam. Táto nerovnováha je zdrojom príklonu k deviantnému správaniu. Jednotlivci, ktorí majú deficit kontroly (sú objektom vyššej kontroly než akou disponujú) sa môžu zapojiť do deviácie, aby rozšírili svoju kontrolnú kapacitu, ľudia s nadbytkom kontroly (sú objektom menšej kontroly než môžu vykonávať) majú tendenciu tento nadbytok ešte rozširovať. Deviantné správanie interpretuje teda

⁷ Pod protikladnosťou máme na mysli zohľadňovanie situácie slabšej sociálnej kontroly ako zdroja delikvencie mladých ľudí na jednej strane, ale aj oslabovania pôvodne silných sociálnych pút v procese dospievania.

ako prostriedok, ktorým ľudia kompenzujú nedostatok svojej kontrolnej kapacity alebo rozširujú jeho nadbytok. Komplexnosť jeho prístupu spočíva potom v úsilí identifikovať široký okruh premenných, ktoré túto kontrolnú nerovnováhu ovplyvňujú. Ide o širokú škálu individuálnych (psychologických), sociálnych (rod, vek, triedna príslušnosť, a pod.), ako aj situačných charakteristík. Podmieňujúce faktory ovplyvňujú aj rôzne formy deviácie, takže na základe diferencovaných charakteristík kontrolnej kapacity aktérov možno vytvoriť aj typológiu deviantného správania.

Snaha o prepojenie parciálnych faktorov, odkrytie dynamickej dimenzie a vzájomného podmieňujúceho vzťahu determinujúcich faktorov iste posúva teoretické uvažovanie o podmienenosti kriminality. Napriek týmto úsiliam sa však kriminológovia všeobecne zhodujú v tom, že zatiaľ významný pokrok v integrácii, najmä teoretických prístupov v kriminológii nenastal. (Kornhauser 1978; Hirschi 1979; Adler – Mueller – Laufer 1991; Sykes – Cullen 1992; Wikström – Sampson 2006)

Tretí prístup zdôrazňuje potrebu viacúrovňovej integrácie. (Wikström – Sampson 2006) Podľa týchto autorov možno zaznamenať konsenzus ohľadom dôležitosti integratívnych prístupov, avšak skutočný konsenzuálny prístup v skúmaní kriminality zatiaľ nemôžeme identifikovať. Hlavným dôvodom je, že je to veľmi zložitá a štruktúrovaná úloha. Podľa nich existujú štyri typy integrácie: teórií (napr. sociálneho učenia a sociálnej kontroly), metód (napr. kvantitatívne a kvalitatívne), analytických úrovní (napr. komunita a jednotlivec) a disciplín (napr. psychológia a sociológia). Väčšina pokusov o zjednotenie v kriminológii je orientovaných na prvý typ, teda integráciu teoretických modelov, odvodených od klasických teoretických prístupov vysvetľovania príčin kriminality, dominantne sociologických. Viacúrovňová integrácia zatiaľ nepokročila, nakoľko si vyžaduje veľa času a úsilia a výskumná integrácia naráža na interdisciplinárne konflikty. Za zásadný dôvod slabého pokroku v integrácii kriminologického poznania však autori pokladajú konceptuálny rozmer – kriminológii chýba vlastná všeobecne akceptovaná teoretická štruktúra, ktorá by orientovala aj integrované skúmanie kriminality a jej príčin. Upozorňujú však, že nejde o jednoduché spájanie teórií alebo formuláciu hypotézy, ktorá by zlučovala jednotlivé teórie a výskumne ich overovala viacfaktorovými analýzami. „Väčšina pokusov v tejto oblasti jednoducho pracuje formou kombinovania dát, zozbieraných v jednotlivých úrovniach prostredia a realizuje (neraz prepracované) hierarchické štatistické analýzy, namiesto úsilia teoreticky integrované objasniť súvislosť medzi konaním jednotlivca a jeho makrosociálnym kontextom“. (Tamže: 2) Kriticky reflektujú aj častejší spôsob uplatňovania teoretickej integrácie, ktorý sa zakladá na zámere skombinovať teórie delikvencie, opierajúce sa často o vzájomne si odporujúce predpoklady. V tejto súvislosti pripomínajú poznámku Hirshiho, že

nie je jasné či napredujeme, ak predstierame, že sme spojili niečo, čo je fundamentálne nekompatibilné⁸.

Jadrom ich jednotnému prístupu k explanácii kriminality sú tri kľúčové pojmy – kontext, mechanizmy a (individuálny) vývoj. Kriminológii, podľa autorov, chýba koherentná konceptuálna štruktúra, ktorá by systematicky spájala sociálny kontext a individuálny vývoj s teóriou kauzálnych mechanizmov. Kauzálne mechanizmy chápu ako vysvetľovanie, prečo predpokladané príčiny vyvolávajú konkrétny efekt. Táto teoretická úloha spája príčinu a následok prostredníctvom modelu sociálneho konania. Upozorňujú, že väčšina (aj empiricky overovaných) faktorov kriminality v skutočnosti predstavuje iba asociácie (spojenia), ktoré len indikujú podmieňujúce premenné, namiesto toho, aby zachytili mechanizmy, ktoré reálne spôsobujú konkrétne sociálne konanie. V tejto súvislosti dokladajú (aj nami vyššie uvádzanú výhradu), že korelácia kontextuálnych znakov (akými je napríklad koncentrácia chudoby) s úrovňami kriminality sa v rámci kriminologického skúmania dokumentuje už najmenej 300 rokov, napriek tomu stále slabo rozumieme kauzálnym mechanizmom, ktoré spájajú tieto kontextuálne charakteristiky s vývojom kriminálneho správania. (Tamže: 2) Pochopenie kauzálnych mechanizmov sa orientuje na to, ako sú spájané sociálne súvislosti s individuálnym vývojom človeka a ako sa prejavujú v modalitách jeho sociálneho konania.

Kriminalita ako voľba sociálneho konania

Wikströmov prístup pokladáme za inšpiratívny nielen pre vystihnutie „biedy“ teoretickej kriminológie, ale aj pre východiskový problém, ktorý si na začiatku svojej analýzy formuloval. A tou je otázka konceptualizácie kriminality, teda fundamentálny teoretický koncept kriminality ako modality sociálneho konania. Ako uvádza, bez jasnej konceptualizácie toho, čo je vysvetľované (teda otázky čo je kriminalita) je ťažké budovať adekvátnu teóriu príčin daného javu (a empiricky zhodnotiť váhu takejto explanácie). (Wikström 2006: 61)

V kriminológii sa často uvádzajú dve odlišné poňatia kriminality: trestno-právne a sociologické. Trestno-právne alebo normatívne je založené na definičnom kritériu trestného práva, ktoré skutkovými podstatami jednotlivých trestných činov vymedzuje nežiadúce podoby správania, ktoré trestnými sankciami sankcionuje, aby regulovalo jeho výskyt. Toto definičné kritérium vymedzuje kriminalitu veľmi presne, ale jeho limitom je časová a priestorová premenlivosť (daná odlišnými trestnoprávnymi kódexmi v medzinárodnom

⁸ Podľa Hirshiho je snaha o integráciu problematická, lebo prepája premenné, ktoré sú však postavené na odlišných základných predpokladoch. Ako príklad uvádza teórie sociálnej kontroly, podľa ktorých je potencialita deviantného správania ľudsky prirodzená a deviácie sa môžeme dopustiť všetci, ak by sme sa odvážili, zatiaľ čo podľa teórii sociálneho učenia nejestvuje žiadny prirodzený príklon k deviacii a delikventnému (tak ako ak konformnému) správaniu sa musíme učiť. (Hirshi 1979)

porovnaní a pod vplyvom legislatívnych procesov aj vo vnútri jednotlivých krajín). (Bližšie pozri Lubelcová 2009)

Obraz kriminality optikou trestného práva nám ponúka pestrú zmes rôznych „zakázaných“ foriem správania, ktoré sa klasifikujú do príbuzných druhov. Máme tak trestné činy fyzického násillia, ujmy na majetku, ekonomické trestné činy, atď. Táto diferenciacia druhov kriminality a ich obsahová pestrosť vedie kriminológov aj k úvahám, či nediferencovať aj v oblasti etiológie vysvetľujúce rámce pre takéto, svojím obsahom veľmi odlišné, podoby správania. Má však napriek obsahovej pestrosti vymedzenie kriminality ako trestných činov niečo spoločné?

Trestno-právne vymedzenie kriminality sa často označuje ako užšie, oproti druhému najfrekvencovanejšiemu vymedzeniu, ktoré je sociologické. Toto sa vníma ako širšie, s argumentáciou, že zahŕňa nielen trestným právom vymedzené trestné činy, ale aj sociálno-patologické javy, ktoré kriminalite môžu predchádzať alebo s ňou súvisieť. (Pozri napr. Kuchta – Válková a kol. 2005) Táto odlišnosť však nie je tá podstatná. Rozhodujúcim pre definovanie kriminality je tu základ sociologického vymedzenia, a to ako sociálnej deviácie, teda správania, odkloňujúceho sa od sociálnych noriem. Sociologické poňatie nám ponúka základný rámec pre konceptualizáciu kriminality⁹.

Na tento rozmer poukazuje Wikström, keď navrhuje vymedziť kriminalitu predovšetkým ako konanie porušujúce morálne pravidlá (formalizované trestným právom). Jadrom zákonov sú morálne pravidlá, trestné činy sú aktmi porušenia morálnych pravidiel, a preto vysvetliť kriminalitu je predovšetkým úsilím o vysvetľovanie aktov porušenia morálnych noriem. Základom pre vymedzenie kriminality nie je právo, ale existencia morálnych pravidiel, ktorých zákony sú iba ich špecifickým prípadom. (Wikström 2006: 63)

Kľúčovým teoretickým (konceptuálnym) rámcom pre kriminalitu je preto teória konania, teda trestné činy treba interpretovať v prvom rade ako forma konania. Teória konania špecifikuje mechanizmus (proces), ktorý spája jednotlivcov (ich charakteristiky a skúsenosti) a vlastnosti prostredia (stimuly a tlaky) do výslednej podoby. (Tamže: 70) Systémové faktory (charakteristiky sociálnej organizácie a sociálneho prostredia) ako aj individuálne charakteristiky jednotlivca (získané v priebehu jeho vývoja a socializácie) nie sú príčinami kriminálneho konania, ale vystupujú ako príčiny príčin, t.j. príčiny individuálnych charakteristík, skúseností a znakov prostredia, ktoré vedú k individuál-

⁹ Sociologické a trestno-právne vymedzenie tu nechceme stavať proti sebe. Napokon aj trestné právo sa vyvinulo zo sociálnych (najmä etických) noriem, ktoré sa historicky sformovali ako výsledok úsillia ľudských spoločností o sociálny poriadok a v práve sa odvodzuje od toho, čo sa prieči dobrým mravom. Chceme tu zdôrazniť iba odlišný potenciál pre teoretickú konceptualizáciu, ktorý vidíme najmä v sociologickom vymedzení, zatiaľ čo hlavný prínos trestno-právneho vymedzenia je v aplikačnej rovine, pre výkon formálnej sociálnej kontroly.

nemu konaniu porušujúcemu morálne normy. Sociálne prostredie teda ne-
vplýva priamo, nanajvýš predisponuje k určitému konaniu¹⁰.

Wikström sa orientuje na teóriu konania, ktorá zdôrazňuje dobrovoľnosť
(princíp slobodnej voľby), zámernosť (cieľová orientácia, motív) a zameranie
na výsledok. Konanie teda vychádza z motívov, zámerov, ktoré však nie sú
príčinami konania. Rozvíja situačnú (kontextovú) teóriu konania, v ktorej
intencionálne konanie je výsledkom jednotlivcovej voľby z poľa možností
(daných situáciou alebo širšie podmienkami a prostredím). Podmienenosť tejto
voľby je určená potenciálom jednotlivca (jeho poznatky, schopnosti, skúse-
nosti a hodnoty) a prostredia (súbor príležitostí, podnetov, prekážok a morál-
neho kontextu, v ktorom sa tieto objavujú).

Podľa tejto situačnej teórie konania žiadna z individuálnych charakteristík
alebo skúseností jednotlivca nevedie ku konaniu, ale sú to najmä podnety
prostredia (možnosti konania), ktoré stimulujú motiváciu jednotlivca konať.
Konanie je potom odpoveďou jednotlivca (s jeho výbavou) na podmienky
prostredia. Samotná existencia určitých podmienok však nestačí, tieto musia
byť pretavené do motivácie aktéra (ktorej produktom je zámerné konanie).

Autorove poňatie sociálneho konania je blízke základnému sociálno-
psychologickému modelu motivácie ľudského konania (pozri bližšie Nako-
nečný 1996), ktorý vychádza z jej interakčnej (relačnej) povahy. Motivácia ako
energetizujúci a usmerňujúci fundament konania je založená na interakcii
jednotlivca a jeho prostredia. Základnými zdrojmi je teda vnútorný stav
jednotlivca (jeho potreby, hodnoty, záujmy, a pod.) a vonkajšie podmienky,
ktoré pôsobia ako stimuly, podnety k činnosti. To, či sa určitý vonkajší stimul
transformuje do motívu konania ovplyvňuje aktérova analýza situácie. Ako
uvádza Nakonečný ide o kognitívne procesy, ktorými hlavnými zložkami sú
pragmatický rozmer zvažovania (čo získam? za akých podmienok? čo ma to
bude stáť?) a etický rozmer zvažovania (je to v súlade s hodnotami, morálkou?
ako to dopadne na iných ľudí?).

Na základe toho uvádza Nakonečný funkčný vzťah medzi konaním (správa-
ním), kontextom a aktérom. (Nakonečný 1996: 18):

$$B = f(M, P, H, D),$$

pričom: B = správanie (behavior), M = motív, P = pravdepodobnosť dosiahnutia cieľa, H = hodnota
cieľového objektu, D = morálna reflexia dôsledkov konania

Konanie je teda predovšetkým funkciou motívu (cieľ, ktorý chcem dosiah-
nuť), pravdepodobnosťou dosiahnutia cieľa (odhadom efektívnosti vynaloženej

10

Takýto prístup koriguje priamočiare interpretácie o príčinnom vplyve charakteristík prostredia a sociálnych charakteristík
určitých sociálnych kategórií na kriminalitu (nezamestnaní, chudobní, a pod.). Vytvárajú teda iba určitý potenciál pre príklon
ku kriminálnemu správaniu, ale nie sú jeho príčinou.

energie, vrátane zvažovania ziskov a strát), hodnotou cieľového objektu (pozíciou cieľa v hodnotovom rebríčku aktéra) a etickej reflexie dôsledkov konania. Kognitívne procesy v priebehu motivácie tak veľmi významne závisia od hodnotovej orientácie aktéra (a jej vyhranenosti), skúseností a zážitkov z minulých úspechov alebo neúspechov, ktoré posilňujú alebo oslabujú jeho motiváciu ku konaniu a skúsenosti z etickej reflexie okolia na predchádzajúce konania. Za rozhodujúcu však pokladá hodnotu cieľového objektu. Hodnotové ukotvenie aktéra závisí najmä od sebaapoňatia (obraz o sebe, koncepcia ja, ktorá posilňuje motiváciu potvrdzujúcu sebaapoňatie), ale Nakonečný zdôrazňuje aj vplyv spoločenských hodnôt a noriem, kedy spoločenské hodnoty reprezentujú kultúrne špecifické motivátory¹¹ a sociálne normy morálne regulátory výberu prostriedkov na realizáciu cieľov.

Tento východiskový model motivácie ľudského konania aplikujeme najmä preto, že sa zameriava na rozhodovacie procesy v priebehu volieb konania. Pre interpretáciu kriminálneho konania pokladáme problematiku rozhodovania o modalite konania za jadro odpovede na otázku prečo sa aktér dopúšťa kriminality. Je konzistentný nielen s Wikströmovou situačnou teóriou konania, ktorej venujeme pozornosť, ale ako si ukážeme neskôr, aj s mnohými súčasnými sociologickými koncepciami sociálneho konania (najmä v interpretatívnej a fenomenologickej línii), ktoré procesy interpretácie a rozhodovania v poli možností volieb stavajú do centra analytickej pozornosti. Zdanlivo individualistický model konania je v tejto interpretácii sýtený sociálnym obsahom, ktorý je interiorizovanou implicitnou zložkou interpretačných rámcov, z ktorých sociálni aktéri čerpajú pri voľbách a realizácii svojich životných praktík.

V situačnej teórii kriminálneho konania Wikströma sa podľa autora stáva rozhodujúcou otázka, za akých okolností a akí jednotlivci sú náchylní konať určitým spôsobom. V prípade kriminality, čo prinútilo jednotlivca porušiť morálne pravidlo (definované zákonom). Pre príklon ku kriminálnemu konaniu je podľa autora rozhodujúce:

1. či aktér vníma porušenie morálneho pravidla ako jednu z možností konania
2. či si pod vplyvom morálneho návyku alebo morálneho úsudku vyberá takúto alternatívu.

Vnímanie možností konania a proces voľby spôsobu konania sú kľúčovým situačným mechanizmom, ktorý spája aktéra s jeho okolím (situačná teória podmienenosti kriminálneho konania). Kriminálne činy sú v podstate výsled-

¹¹ Argumentácia sociálnej podmienenosti kriminálneho správania prostredníctvom kultúrne zadaných žiaducich cieľov nájdeme vo viacerých autoritatívnych kriminologických teóriách – môžeme spomenúť napr. Mertonovu koncepciu anomie, ktorá vychádza z predpokladu jednotného modelu kultúrne zadaných cieľov prostredníctvom tzv. amerického sna, zdôrazňujúceho materiálny úspech človeka. Hodnota cieľového objektu potom ovplyvňuje aj morálnu dimenziu rozhodovania a jeho prítlačnosť a sila (kultúrne zadaná) môže oslabovať výber legitímnych prostriedkov a posilňovať snahu o ich dosiahnutie akýmkoľvek, aj nelegitímny spôsobom.

kami morálnych percepcií (prekročenie normy je vnímané ako možnosť konania) a morálnych rozhodnutí (rozhodnutie pre výber takéhoto spôsobu konania). Podľa autora tak nejestvujú špeciálne motivácie pre kriminálne konanie (trestné činy možno páchať z najrôznejších príčin, motívov a stimulov). (Wikström 2006: 93) Podstatné je objasniť, prečo aktér vníma čin porušujúci pravidlá ako (možnú) alternatívu konania a prečo si zvolí (vyberie) takéto konanie s cieľom realizovať svoju motiváciu.

Prvým predpokladom teda je, že kriminálne konanie vstupuje do priestoru možností voľby konania (pole možností, alternatív). V procese motivácie sú kľúčové individuálne významy alternatív konania, teda, ako sú reflektované možnosti a šance volieb. Alternatívy konania sú posudzované predovšetkým cez hodnotový systém jednotlivca (pozícia cieľového objektu v hodnotovom rámci), morálne normy (prípustnosť spôsobov dosahovania cieľov) a racionálnu úvahu ziskov a strát, v ktorej sa odráža najmä predchádzajúca skúsenosť jednotlivca s úspechom alebo neúspechom a inými pozorovanými dôsledkami predchádzajúceho konania aktéra (kumulatívne skúsenosti). Veľa prípadov správania dodržiujúceho zákon je podľa autora výsledkom aktérovho nevnímania trestného činu ako možnej alternatívy konania. Teda dodržiavania zákonov nie je všeobecne výsledkom vedomého situačného rozhodovania – ľudia si často nevyberajú spáchanie kriminality, lebo vôbec nevnímajú trestný čin ako možnú alternatívu konania. Kumulatívne skúsenosti z predchádzajúcich konaní však môžu priniesť zmeny v morálnych hodnotách a posudzovaní alternatív konania¹².

Rozhodovanie medzi vnímanými alternatívami (proces voľby) je druhým krokom priebehu konania. Podľa autora je možné v zásade rozlišovať dva modely rozhodovania: habitualizované konanie a kognitívne zvažovanie.

Habitualizované konanie reprezentuje zvyk. Ide o opakovanú, spontánnu reakciu na známe okolnosti a situácie, ktorému nepredchádza vedomé zdôvodňovanie či zvažovanie. Ide o naučenú reakciu, ktorá tvorí našu tendenciu k určitému konaniu v určitých situáciách¹³.

Druhým modelom rozhodovania je kognitívne zvažovanie, ktoré je procesom voľby medzi vnímanými alternatívami konania. Proces je ovplyvňovaný najmä tromi prvkami: je to slobodná vôľa, racionálne rozhodovanie a sebakon-

¹² V zmysle tejto argumentácie môžeme teda predpokladať, že skúsenosť z efektívnosti či beztrestnosti deviantného konania môžu viesť k rastu akceptácie porušenia morálneho pravidla ako možnosti konania. Táto kumulatívna skúsenosť sa nemusí týkať iba vlastnej skúsenosti, ale aj vyhodnotenia správania iných ľudí. Inými slovami, ak sa jednotlivec nachádza v spoločenskom prostredí, v ktorom je od noriem odklonený spôsob dosahovania cieľov úspešný a nie je sankcionovaný, môže to viesť k tomu, že takáto modalita konania vstúpi do jeho akčného poľa volieb, hoci pôvodne sa v tomto jeho poli nevyskytovala.

¹³ Takýto model kriminálneho konania ako habitualizovaného môžeme vlastne identifikovať v kriminologických teóriách sociálneho učenia a subkultúr. V tomto prípade je kriminalita kultúrne adaptačnou reakciou na životnú situáciu určitých sociálnych skupín, ktorá sa socializáciou prenáša ako etablovaný vzor konania v subkultúre alebo v spôsobe života určitých skupín.

trola. Slobodná vôľa je odrazom poľa možností konania a vnímania alternatív (je to subjektívne vnímanie možných alternatív konania, ktoré sú podľa autora rozhodujúce). To čo vnímame ako možné, závisí:

1. od prostredia, ktorého sme súčasťou (hodnotíme podľa sociálnych hodnôt a noriem)
2. od toho, kto sme (naše minulé skúsenosti, vedomosti, morálne zásady, cez ktorí filtrujeme to, čo vnímame).

Vnímanie alternatív je teda výsledkom interakcie medzi jednotlivcom a prostredím. Samotný proces rozhodovania závisí od individuálnych charakteristík aktéra (kognitívna a morálna výbava jednotlivca, jeho potenciál schopností a skúsenosti vyhodnotiť alternatívy konania, ich efekty a dôsledky, a to v krátko dobej i dlhodobej perspektíve), podnetov z prostredia (distribúcia príležitostí a prekážok) a mechanizmov sociálnej kontroly prostredia (existencia morálnych pravidiel, úroveň ich vynucovania, prísnosť sankcií).

Vnímanie alternatív a proces rozhodovania Wikström považuje za situačné mechanizmy spájajúce jednotlivca a prostredie do výsledného konania. (Tamže: 83-84) Situačná podmienenosť konania teda nevyjadruje iba aktuálne konkrétne stimuly z prostredia, ale môžeme ju vnímať aj ako podmienenosť sociálnym kontextom aktéra, ktorý má určitú stabilitu. Prepájajú sa v nej konkrétne stimuly rozhodovacej situácie prostredia, ale v kognitívnom a morálnom zvažovaní aktéra sa premietajú aj dlhodobejšie formatívne vplyvy prostredia (vývojový rozmer) a skúsenosti (vrátane skúseností s reakciou prostredia, teda mechanizmami sociálnej kontroly), ktoré selektujú alternatívy konania sociálneho aktéra.

Trestné činy sú potom dôsledkami morálnych percepcií (ako možností konania) a morálnych rozhodnutí, ktoré majú podobu morálnych návykov (moral habits) alebo po procese uvažovania (deliberation) podobu morálneho úsudku (moral judgement).

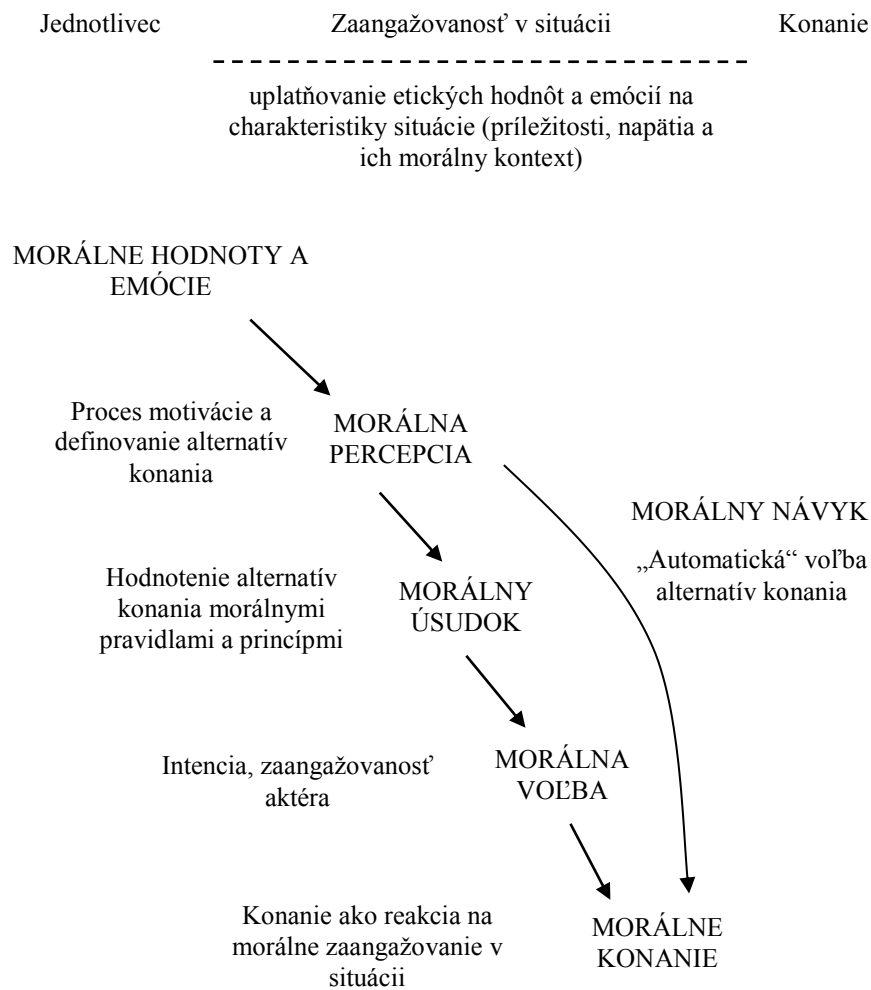
Morálne návyky predstavujú významnú časť ľudského správania. Jednotlivci môžu zachovávať alebo prekračovať morálne pravidlá (zákony) zo zvyku, najmä v stabilizovanom sociálnom prostredí. Morálny návyk možno definovať ako tendenciu zámerne konať alebo nekonať v zhode s morálnym pravidlom v určitom morálnom kontexte. (Tamže: 97) Je automatickou, intuitívnou reakciou na dobre známu situáciu a okolnosti. Ľudské správanie je tu vedené skúsenosťami z minulých dôsledkov konaní (prípadne nečinnosti). Úspechy a neúspechy, pozorované dôsledky predchádzajúcich konaní¹⁴, vrátane porušenia morálnych pravidiel v určitých situáciách sú významným zdrojom morálnych

¹⁴ Pre rozvoj morálnych návykov je teda dôležitá aj skúsenosť s reakciou okolia na predchádzajúce porušenia pravidiel – stabilita sociálnej kontroly a sankcií teda pôsobí ako mechanizmus podpory budovania morálnych návykov sociálnych aktérov. Platí to tak pre neformálne ako aj formálne sankcie. Z toho môžeme odvodiť, že dôsledné uplatňovanie trestnej spravodlivosti, vrátane včasnej a primeranej sankcie na trestné činy posilňuje normokonformné správanie ľudí.

návykov. Nová situácia a prostredie môže tieto návyky meniť – procesy individuálnej a situačnej habitualizácie sú preto podľa autora dôležité pri objasňovaní kriminálnej dráhy jednotlivca (nárast alebo pokles, kontinuita alebo odklon).

Základné kroky morálneho zainteresovania pri konaní jednotlivca znázorňuje schéma (obr. č. 1):

Obrázok č. 1: **Jednotlivec, situácia, akty kriminality**

Zdroj: Wikström 2006: 95

Rozhodovanie (morálny úsudok) sa spravidla vzťahuje na nové situácie, okolnosti a podnety. Morálny úsudok možno definovať ako zvažovanie nad morálnymi dôsledkami konania (alebo nekonania) v určitej situácii. Proces morálneho rozhodovania ovplyvňuje individuálna morálka (osvojenie, akceptácia a sila interiorizácie morálnych hodnôt), ale aj morálna dimenzia sociálneho kontextu. Autor vyjadruje kľúčovú domnienku, že hlavným dôvodom pre dodržiavanie morálnych pravidiel je, že morálne hodnoty jednotlivca sa zhodujú s etickými pravidlami situácie, v ktorej pôsobí, čo spôsobuje, že porušenie morálnych pravidiel nevidí ako alternatívu konania aj v situácii keď je konfrontovaný s vhodnými motiváciami. V miere, v akej sa sociálne normy (zákony) zhodujú s individuálnymi morálnymi hodnotami a s etickými pravidlami prostredia (situácie), nebude jednotlivec vnímať kriminálne správanie ako možnú alternatívu konania. Pridržanie sa etických pravidiel nie je v tomto prípade otázkou slobodnej voľby jednotlivca, ani výsledkom racionálnej voľby alebo uplatňovania sebakontroly. Tieto mechanizmy vstupujú do hry až v procese morálneho rozhodovania. Inými slovami až v situácii, v ktorej jednotlivec modalitu deviantného konania pripúšťa ako alternatívu konania, sa faktormi determinujúcimi príklon ku kriminalite stávajú kognitívne procesy (vrátane modelu racionálnej voľby) a mechanizmy sebakontroly.

Proces morálneho usudzovania a vyhodnotenie sociálneho kontextu konania z významňuje úlohu aktéra a jeho reflexivity aj pri etiológii kriminality. Je teda interpretáciou, ktorá oslabuje jednoduchý determinizmus sociálnou situáciou aktéra a tlakmi, ktorými na jednotlivca pôsobí. Reflexivita nás viaže k postmodernej situácii, ktorá je všeobecne charakterizovaná rozvoľňovaním hodnôt a noriem a tým (v súlade s vyššie uvádzanou interpretáciou) činí alternatívu kriminálneho konania častejšie možnou. Podľa Younga má postmoderný sociálny svet so svojím rastom individualizmu, diverzity a dekonštrukcie uznávaných hodnôt vplyv aj na percepciu deviácie všeobecne. Deviácia prestáva byť jasne odlišným a sociálne lokalizovaným fenoménom, ale je rozptýlená v spoločenskom priestore a potenciálne všadeprítomná. (Young 1999: 16) Postmodernú situáciu môžeme interpretovať aj ako rast spoločenského tlaku na permanentnosť morálneho rozhodovania. Na to nepriamo upozorňuje Bauman vo svojich úvahách o postmodernej dobe (Bauman 1995), ktorú charakterizuje rast nestálosti životných foriem, fragmentarizácia, epizodičnosť a mnohoznačnosť života, spolu so stratou normatívnosti, relativizáciou hodnôt a noriem. Dôsledkom týchto zmien je oslabenie sociálnej etiky ako vonkajškového normatívneho systému, ktorý vytvára regulatívy pre medziľudské vzťahy. Namiesto veku etiky so „zjavenými“ etickými normami v čase modernity, nastupuje v postmodernej ére individualizovaná morálka (tamže: 162), ktorá je na jednej strane ďaleko viacej závislá od individuálnych hodnotiacich súdov (a teda je autentickejšia vo vzťahu k jednotlivcovi), ale na druhej strane

môže mať aj odvrátenú stránku – morálny chaos a neurčitosť. Ten podporuje, v zmysle Wikströmovej interpretácie, individuálnu akceptovateľnosť deviantných alternatív správania.

Uvádzané charakteristiky trendov spoločenského vývoja poukazujú na všeobecný rast úlohy hodnotiacich súdov aktéra a jeho reflexivity v procesoch sociálneho konania. Z Wikströmovej interpretácie môžeme súčasne formulovať niekoľko záverov. Percepciu kriminality ako možnosti konania významne ovplyvňuje:

- miera súladu normatívneho (trestno-právneho) definovania kriminality s nažitým modelom sociálnej etiky (sociálne etické normy makroprostredia minimalizujú prípustnosť možnosti kriminality v alternatívach konania)
- miera súladu individuálnych noriem (individuálna morálka) a noriem prostredia (vplyv situačného kontextu, normy bezprostredného prostredia)
- efektívna normokonformná socializácia (interiorizované hodnoty, normy a sebakontrola)
- kognitívna kapacita a kompetencie aktéra (jeho schopnosti posúdiť dôsledky konania, zisky a straty, a to nielen v krátkodobej, ale aj dlhodobej perspektíve)
- uplatňovanie sebakontroly (sebaovládanie a výkonné schopnosti)
- odstrašovacie charakteristiky situácie (sociálna kontrola prostredia).

Môžeme konštatovať, že prístup uvádzaného autora sa pokúša o integrujúci pohľad na vysvetľovanie kriminálneho správania cez tri kľúčové pojmy: kontext, mechanizmus a vývoj. Mechanizmus spája príčiny a dôsledky prostredníctvom sociálneho konania. Dominantný je sociálny aktér v kontexte (situácii, ktorá je ale vnímaná širšie a stabilnejšie, nielen ako krátkodobý situačný kontext a odkazuje k sociálnej determinácii konania). Prístup akcentuje vnímanie kriminality ako formy sociálneho konania.

Sociálne konanie je tak základným referenčným rámcom pre integráciu a interpretáciu sociálnej podmienenosti kriminálneho konania. Tento základný referenčný rámec nás odkazuje ku klasickej sociologickej otázke vzťahu medzi aktérom a štruktúrou, inými slovami interpretácie podmienenosti volieb aktéra jeho spoločenským prostredím. Zatiaľ čo v klasických sociologických teóriách má skôr podobu dualizmu medzi subjektívnym a objektívnym, respektíve medzi makro a mikro prístupom, v súčasných koncepciách je skôr príznačná snaha o prekonanie tohto dualizmu.

V teórii konania P. Bourdieuho, koncipovanej na základných pojmoch, ktorými sú habitus, pole a kapitál, „je základným spojovníkom dvojsmerný vzťah medzi štruktúrami objektívnymi (štruktúrami sociálneho poľa) a štruktúrami osvojenými (štruktúrami habitusu)“. (Bourdieu 1998: 7) Habitus v sebe prepája subjektívne s objektívnym. Je to subjektívny systém zvnútornených štruktúr, ktoré sú ale spoločensky a kultúrne podmienené a utvárané v procese

socializácie. Sociálni aktéri sú tak vybavení systematicky štruktúrovanými habituálnymi dispozíciami, ktoré obsahujú schémy percepcie (vnímania sociálneho sveta), schémy reflexie (posudzovania sveta) a schémy konania. Tieto základné štrukturálne zložky habituálnych dispozícií môžeme identifikovať aj vo Wikströmovej schéme morálneho zainteresovania v procese konania aktéra, hoci vplyv Bourdieuho koncepcie explicitne neformuluje.

Význam aktéra a jeho subjektívnej interpretácie (hoci štruktúrovanej a konštruovanej sociálnym prostredím) môžeme postrehnúť aj v Giddensovej koncepcii konania. Konanie chápe ako repetitívne praktiky reprodukcie sociálneho sveta, ktoré však nie sú reaktívnym správaním, ale vedomým a reflexívne kontrolovaným konaním aktérov. Aktéri v procese socializácie dozrievajú do autonómnych bytostí, schopných reflexivity a sebareflexivity. Sociálne konanie sa realizuje v podobe praktík situovaných v čase a priestore. Táto spôsobilosť konať (realizovať príslušné praktiky) je podmienkou, ale aj dôsledkom (produktom) konania, ktorým sa reprodukuje sociálny kontext konania. (Giddens 1988, podľa Šubrt – Balon 2010: 197-198) Vo svojej teórii štruktúracie (Giddens 1984) uplatňuje princíp duality, podľa ktorej tieto pojmy iba analyticky rozdeľujú odlišné momenty štruktúrovaných systémov konania. Štruktúry samotné nejstávajú, iba vo forme konania a praktík konajúcich jednotlivcov.

Vzťah konania a jeho prostredia sa pokúša riešiť aj J. C. Alexander (na pozadí dilemy mikro a makro sociologických prístupov). Aj jeho stanovisko sa viaže na prekonanie takého dualizmu prístupov. Formuluje preto, ako sám uvádza, mikro-empirický model individuálneho konania, ktorý konanie chápe predovšetkým ako interpretáciu a strategizáciu. Na jeho báze tvorí mikro-empirický model poriadku, v ktorom spoločnosť, kultúra a osobnosť vystupujú ako prvky prostredia pre konanie jednotlivca. (Alexander 1982: 301-329) Podľa autora pre mikro a makro úroveň ako takú nejstávajú priame empirické reprezentácie, ale sú to analytické kontrasty, ktoré napovedajú o vynárajúcich sa (emergentných) úrovniach v rámci samotných empirických jednotiek. Nepredstavujú teda jednotlivé empirické jednotky, ktoré by stáli proti sebe. O konaní môžeme uvažovať v dvoch dimenziách, ktorými sú interpretácia a strategizácia. Konanie teda znamená súčasne chápať (poznať) a zároveň je aj praktické a účelové. Interpretácia sa skladá z dvoch procesov: typizácie a invencie. Typizácia sa zakladá na fenomenologickom pochopení sveta, ktoré všetci aktéri berú za samozrejmosť. Vyviera z tradície a disponibilných skúseností, cez prizmu ktorých klasifikujeme a interpretujeme podnety z prostredia. Socializácia je procesom učenia sa typizácie v rámci štruktúry sveta, v ktorom žijeme. Každý člen kolektivity sa musí naučiť vysvetľovať, pomenovať a objavovať typické pojmy pre všetky možné situácie. Typizácia je tak kľúčom k neskoršiemu vstupu do skupinového života a socializácia

procesom budovania výbavy pre sociálne fungovanie človeka. Pre sociálne fungovanie človeka ale nestačí prostá reprodukčná typizácia, ale je nevyhnutná kreatívna typizácia, ktorá znamená nové spôsoby porozumenia svetu v mierne odlišných podobách. Typizácia produkuje aj posuny v klasifikácii a interpretácii, teda invenciu. Vďaka kreatívnej typizácii môžeme konzistentne konať a zároveň je konaním produkovaná kultúra, ktorá následne vstupuje do interpretačných rámcov kontinuity procesov sociálneho konania. Je tu však ešte druhá dimenzia, ktorá dopĺňa komplexitu interpretácie v sociálnom konaní človeka, a tou je strategizácia. Aktéri sa konaním usilujú o praktickú realizáciu svojich intencií a sú nútení konať v súčinnosti alebo v opozícii k ostatným ľuďom a prostrediu. Praktické konanie je limitované obmedzeniami aktérovho poznania, ale je spojené aj so strategickým zvažovaním minimalizácie nákladov a maximalizácie úžitku. Konať vo svete (či voči nemu) vyžaduje čas, energiu a poznanie, ktoré majú svoje obmedzenia. Vyhľadávame preto najefektívnejšiu cestu na dosiahnutie cieľa a čas a energiu alokujeme na základe minimalizácie nákladov. Strategický kalkul navyše vyžaduje relevantné poznanie, ktoré môže byť situačne, ale aj kapacitou aktéra obmedzené. V strategizácii sa tak prepája racionálny kalkul s iracionálnym porozumením kontextu a situácie. (Tamže)

Konanie sa však neodohráva vo vzduchoprázdne, ale v rámci kolektívne štrukturovaných prostredí, ktoré vytvárajú motivačné vzorce, kultúrne kódy a sociálne siete, ktoré v konečnom dôsledku pôsobia ako vonkajšie (resp. ako zvnútornené) tlaky prostredia na konanie a ovplyvňujú aktérovu interpretačnú a strategizačnú kapacitu a ich orientáciu. Hoci ide, ako autor sám uvádza o individuálny model konania, je kultúrne a štrukturálne ukotvený, najmä cez sociálne roly, ktoré sa viažu na pozíciu jednotlivca v sociálnom prostredí a ich elementy utvárajú tak obmedzujúce podmienky a normatívne smerovanie pre proces sociálneho konania.

Alexandrova strategizácia v modeli sociálneho konania nám do značnej miery evokuje kriminologickú aplikáciu teórie racionálnej voľby, ktorá kriminálny čin interpretuje ako výsledok racionálneho výberu konania, ako jednu z dostupných alternatív konania, pri ktorej jednotlivec uplatňuje kalkuláciu ziskov a strát, pomeru nákladov a úžitku, tak ako pri akomkoľvek inom spôsobe konania. Ak je subjektívne vnímaný úžitok vybranej alternatívy konania vyšší ako náklady s ňou spojené, človek sa pre túto alternatívu môže rozhodnúť, aj keď ide o kriminálny čin, ktorý má svoje špecifické sociálne náklady (spojené s dôsledkami sankcií). Kognitívna a interpretačná kapacita aktéra sa nevzťahuje iba na vyhodnotenie bezprostredných dôsledkov konania (bezprostredných ziskov a strát), ale aj na jeho kapacitu vyhodnotiť dlhodobejšie potenciálne negatívne dôsledky spojené s ohrozením straty sociálnej prestíže a statusu spojených s odhalením a potrestaním kriminálneho činu.

Alexandrova interpretácia strategizácie v konaní nás však odkazuje k ďalšej otázke, a to, nakoľko sú voľby konania ovplyvňované „zásobou poznania“ subjektu a nakoľko poľom možností voľby v situovaní aktéra v spoločenskom priestore. V klasických kriminologických teóriách túto štrukturálnu determináciu konania riešia predovšetkým teórie štrukturálneho napätia. Iný pohľad na interpretáciu volieb konania v sociálnom priestore a z inej perspektívy ponúka koncept životných šancí R. Dahrendorfa, ktorú pokladáme za osobitne inšpiratívnu. Dahrendorf ním vlastne vyjadruje sociálne determinovaný priestor možností volieb individuálneho konania. Životné šance sú v jeho koncepcii významne odvodené od sociálnej pozície človeka v sociálnej štruktúre, ktorá ale nezostáva v klasickom stratifikačnom (či triednom) poňatí. Chápe ich ako funkciu dvoch sociálne a štrukturálne určených zložiek: jednou sú možnosti volieb, ktoré označuje ako „options“ a druhou sú sociálne väzby, ktoré označuje ako „ligatures“. (Dahrendorf 1991: 54) Možnosti volieb pre individuálne konanie reprezentujú alternatívy, ktoré majú ľudia v sociálnom priestore k dispozícii. Tieto sú tvorené systémom oprávnení (entitlements) a zaopatrení (provisions) Oprávnenia označuje ako vstupenky, kanály prístupu, resp. obmedzení pre možnosti voľby. V zásade sa vzťahujú ku konceptu občianstva a reprezentujú otvorenosť prístupu k alternatívam, možnostiam volieb konania. Pre využitie otvorených možností volieb konania však aktér potrebuje aj disponovať prostriedkami na realizáciu týchto možností. Táto kapacitu reálne využiteľných oprávnení mu sprostredkujú zaopatrenia (zdroje, ktorými môže disponovať). Pozícia jednotlivca v sociálnej štruktúre významne určuje priestor jeho oprávnení a zaopatrení. V nediskriminujúcom prostredí spoločnosti sú oprávnenia široko distribuované, ale zaopatrenia môžu limitovať formálne garantované oprávnenia.

Ak nám systém oprávnení a zaopatrení priamo implikuje pozíciu človeka v sociálnej štruktúre (najmä triedneho postavenia), ktorá významne determinuje distribúciu životných šancí, inšpiratívnym je aj druhá štrukturálna zložka, ktorá ovplyvňuje životné šance, a tou sú väzby a putá (ligatures), ktoré jednotlivca sociálne a kultúrne vzťahujú k svojmu spoločenskému kontextu. Podľa Dahrendorfa poskytujú tieto väzby významy a orientácie pre naše životné voľby. Sú oporou, ktoré usmerňujú naše voľby konania a dávajú im zmysel. Sú to väzby k významným iným, hodnotám a normám, ktoré by sme mohli chápať aj ako ozmyslenie sociálneho fungovania človeka.

Koncepcia životných šancí ako spoločensky podmieneného poľa možností konania môžeme pokladať za obzvlášť produktívnu pre interpretáciu kriminality. Nielen pre interpretačný potenciál formálne garantovaných, ale reálne zablokovaných životných šancí na pozadí vylučujúcich efektov sociálnej štrukturácie spoločnosti (autorova koncepcia underclass), ale aj kultúrnych

zmien v individualizujúcej sa spoločnosti, ktorá oslabuje sociálne väzby a kultúrne vektory orientácie človeka.

Prezentovali sme niekoľko podôb interpretácie sociálneho konania. Hoci vychádzajú z odlišných teoretických perspektív, pokúsili sme sa v nich nájsť inšpirácie pre interpretáciu sociálnej podmienenosti konania. Viaceré súčasné teórie konania sú koncipované s ambíciou preklenúť tradičný dualizmus aktéra a konania a „sociálno“ skôr reprezentuje interiorizovaná dimenzia aktéra, ktorý svojím konaním (sociálnymi praktikami) zároveň produkuje a reprodukuje štruktúru. Sociálny priestor je tak skôr poľom možností volieb konania, ktorý je viac alebo menej otvorený aj na základe kapacity aktéra. Sociálne postavenie aktéra v tomto poli možností však už v neskoromodernej spoločnosti nie je také jednoznačné, je konfúzne, dočasné, premenlivé a neurčité, čo však neznamená, že je menej spoločensky determinované. Kladie však vyššie nároky na reflexivitu jeho konania.

Pokúsime sa napokon aplikovať inšpirácie z uvádzaných teoretických konceptov do konceptualizácie sociálnej podmienenosti kriminality.

Sociálne ukotvenie ako jadro sociability človeka

Základom sociologického poňatia kriminality je jej interpretácia ako sociálnej deviácie. Chápe ju teda ako, síce od normy odklonenú, ale v konečnom dôsledku modalitu sociálneho konania. Vzťahuje sa teda na ňu celý komplex podmienenosti, ako je to aj v prípade normokonformných podôb sociálneho konania človeka. Preto je pre nás problematická interpretácia sociálnej podmienenosti deviantného (a teda aj kriminálneho) správania ako hľadania špecifických parciálnych faktorov pre túto modalitu konania. Na druhej strane za inšpiratívne možno pokladať Wikströmov pohľad na kriminalitu, ktorý ako definičné kritérium kriminality postuluje prekročenie (predovšetkým morálnych) noriem. Otázka čo vedie ľudí k porušeniu morálnych noriem a konaniu poškodzujúcich iných ľudí pokladáme za kľúčovú.

Súhlasíme s prístupom, ktorý konceptualizáciu podmienenosti kriminálneho konania spája s hľadaním odpovede na túto otázku. Jej východiskom je preto podľa nášho názoru úsilie o identifikáciu jadra sociability človeka, ktorá je zdrojom prosociálneho konania, ktorým sa obraciame k iným ľuďom a spoločenskému kontextu nášho konania. Domnievame sa, že toto povedomie spoločenského kontextu jednotlivca na jednej strane, ako aj skúsenosť z akceptácie spoločenským kontextom človeka na druhej strane, je základom jeho príklonu k normokonformnému, očakávanému a žiaducemu konaniu. Tento mechanizmus sme nazvali *sociálnym ukotvením človeka*. (Lubelcová 2009: 193)

Sociálne ukotvenie má dve základné dimenzie. Jednu sme nazvali procesom sociálneho začleňovania jednotlivca. Vyjadruje vývojovú trajektóriu sociálneho aktéra, nadobúdanie sociálnych zručností a skúseností v procese socializácie,

osvojovanie normatívneho poriadku, budovanie sociálnych väzieb a pút k svojmu prostrediu. Sociálne začleňovanie vyjadruje dominantne proces sociálneho ukotvenie smerom od jednotlivca k sociálnemu kontextu, ktoré sa realizuje cez sociálne roly a sociálne fungovanie v diferencovaných sociálnych rámcoch. Jeho determinantom však nie je iba nadobudnutá miera sociability človeka (najmä ako výsledok efektívnej socializácie a sociálnej kontroly), ale aj stav sociálneho kontextu, do ktorého sa začleňuje. Rozkolísaný, premenlivý, neurčitý či dokonca protirečivý stav hodnotového a normatívneho poriadku problematizuje proces sociálneho začleňovania a vedie k efektom dezorientácie a anómie. Konfúznosť životných cieľov, nejasnosť ohľadom dodržiavania sociálnych pravidiel a ich vynucovania najmä prostriedkami formálnej sociálnej kontroly oslabuje mieru dôvery ľudí k nim, individualizuje a atomizuje životný svet človeka. Ak sú tieto črty sociálneho poriadku mnohými teoretikmi súčasnej spoločnosti¹⁵ vnímané ako jej charakteristiky, potom je celkom primeraná kriminologická interpretácia relatívne vysokých mier kriminality súčasných vyspelých spoločností zmenami v jej kľúčových sociálnych atribútoch.

Proces začleňovanie sociálneho aktéra má navyše viacúrovňovú povahu (môžeme hovoriť o mikro, mezo a makro sociálnom svete alebo sociálnych rámcoch), ktorá nemusí byť konzistentná. Jednotlivé sociálne prostredia môžu mať odlišné hodnotové a normatívne princípy, čo v kriminológii otvára priestor pre uplatnenie interpretácie teórií subkultúr. Požiadavky sociálneho začleňovania na úrovni bezprostredných sociálnych prostredí (sociálnych skupín) tak môže narážať na požiadavky sociálneho fungovania v iných prostrediach (alebo na iných úrovniach spoločenského prostredia). Sociálne ukotvenie človeka teda nepredstavuje jedna štruktúra, ale ide o viac lokalizácií v sieťach vzťahov.

Sociálne ukotvenie človeka však nie je len procesom začleňovania jednotlivca do spoločenského celku. Má aj druhú dimenziu, ktorú označujeme ako proces sociálnej akceptácie – zážitok a skúsenosť sociálneho uznania a spoločenského uplatnenia, reálny priestor životných šancí sociálnych aktérov, a to tak jednotlivých ako aj kolektívnych. Predpokladáme, že táto priaznivá sociálna odozva, priestor uznania a uplatnenia posilňuje sociálne ukotvenie a sociabilitu človeka. Sociologicky nás táto dimenzia odkazuje k štrukturálnym charakteristikám spoločnosti, kedy pozície v sociálnej štruktúre diferencujú príležitosti životného uplatnenia a môžu viesť až k procesom sociálneho vylúčovania niekedy celých sociálnych kategórií. V procesoch sociálneho vylúčenia (a teda oslabenej sociálnej akceptácie) môžeme hľadať kriminologickú odpoveď na otázky etiológie kriminality dlhodobo nezamestnaných, chudobných, a pod.

¹⁵ Máme na mysli najmä teoretikov neskoromodernej či postmodernej spoločnosti ako napr. Bauman 1995, 2000; Giddens 1998; Beck 2004 a pod.

Záver

Problémy konceptualizácie a teoretickej integrácie poznatkov etiologickej paradigmy v kriminológii zostávajú naďalej výzvou pre kriminológov. Teoretická štruktúra, ktorá by bola bazálnym východiskom pre kriminologické skúmanie a interpretáciu podmienenosti (najmä sociálnej) kriminálneho správania zostáva otvorenou.

Zároveň môžeme reflektovať určité snahy o vytvorenie takéhoto základu. Formujú sa najmä na pozadí pokusov o integráciu teoretických a empirických poznatkov, ktorá prebieha na rôznych úrovniach. Hoci aj tu môžeme vidieť alternatívne a polemické prístupy, prejavujú sa určité spoločné črty a tendencie.

Jedným z nich je zdôrazňovanie dynamickej stránky sociálnej podmienenosti. Prejavuje sa v raste vplyvu vývojových teórií, ale najmä nových prístupov sociálnej dynamiky, inšpirované napr. teóriou polí a teóriou chaosu. Ako príklad môžeme uviesť prístup M. Le Blanca, ktorý upozorňuje, že jestvujúce explanačné teórie v kriminológii sú skôr štrukturálne ako vývojové a aj vo vývojových dominuje lineárne myslenie. Ponúka preto interaktívny a rekurzívny viacúrovňový model, ktorý sa prostredníctvom argumentov teórie chaosu a poriadku pokúša o vysvetlenie komplexnosti vývoja osobnej kontroly (sebakontroly) a sociálnej kontroly v interakcii so sociálnym prostredím v priebehu životného cyklu. (Le Blanc 2006: 195-242)

Vplyvným súčasným trendom je návrat k modelu sociálneho konania ako základného referenčného rámca pre integráciu a interpretáciu. Klasický model sociálneho konania v sociologickej interpretácii je však reformulovaný. Reflektuje zmeny spoločenského kontextu, v ktorom procesy sociálneho fungovania človeka prebiehajú a stávajú sa viac vyviazané z jednoznačne determinujúceho sociálneho kontextu. Individualizácia (ako jeden z kľúčových procesov a fenoménov neskoro modernej spoločnosti) posilňuje priestor slobody, voľby a autonómnosti jednotlivca. V klasickom sociologickom spore medzi konaním (aktérom) a štruktúrou (spoločenským rámcom) tieto reformulácie podporujú teoretickú orientáciu na aktéra a jeho voľby. Modely konania tak zohľadňujú rast autonómnosti aktéra v zmenených sociálnych podmienkach.

Sociálne a kultúrne zmeny, ktoré prebiehajú v neskoro modernej spoločnosti v posledných desaťročiach, majú svoje dôsledky. Ako uvádza Garland, jedným z najzávažnejších dôsledkov týchto zmien bolo objavenie sa morálneho relativizmu. Postmoderná situácia vyvážuje sociálnych aktérov z vplyvu skupinových požiadaviek a absolutistických morálnych kódexov. Dôsledkom je zmena rovnováhy moci medzi jednotlivcom a skupinou, uvoľnenie tradičnej sociálnej kontroly a nový dôraz na slobodu a dôležitosť jednotlivca. (Garland 2001: 89) Komunity predestinácie upadli a strácajú svoj vplyv na jednotlivcov

a objavujú sa komunity voľby, nové subkultúry a nové identity na pozadí životného štýlu. Tieto sú však viac dočasné a tekuté. Ich rizikom je, že nové modely združovania nezahŕňajú všetkých a dopadajú vylučovacími mechanizmami na ohrozené sociálne kategórie. Niektoré aspekty tejto novej kultúry majú egoistickú, hedonistickú kvalitu, ale na pozadí individualizmu sa formuje aj nová moralita, v ktorej vzájomná tolerancia, sebakontrola a rešpekt k ostatným jednotlivcom nahrádza skupinové príkazy a morálne imperatívy. (Tamže)

Na dve stránky kultúry individualizmu, ktorý prestupuje súčasnú spoločnosť upozorňuje aj M. Jacyno. Jednou stránkou individualizmu je skúsenosťou slobody voľby, ale ako výstižne uvádza autorka, v spoločnosti kultúry individualizmu má aktér nielen možnosť voľby, ale je aj nútený voliť (my dodávame často v neistom a nejednoznačnom prostredí) a zažíva skúsenosť zodpovednosti za tieto voľby. (Jacyno 2012: 8) Zodpovednosť však nemá iba individuálny, ale aj sociálny rozmer. Takýto význam zodpovednosti vnáša do svojho uvažovania o konaní aktéra aj britský sociológ B. Barnes. Konanie ľudí aj v neskoro modernej individualizovanej spoločnosti nemožno podľa neho spájať iba s individuálnym významom efektov konania pre jednotlivca. Konanie ľudí ako sociálnych bytostí zostáva spojené s významom, aký nadobúda v komunikačných interakciách s inými. Sociabilitu autor prepája s konceptom zodpovednosti (vnímavosť na dobré i zlé dôsledky svojho konania na iných ľudí). (Barnes 2000: 74)

Môžeme uzatvárať, že aktuálny model sociálneho konania zdôrazňuje predovšetkým význam ľudského činiteľa (human agency). Zároveň je príznačná snaha o preklenutie dualizmu aktéra a štruktúry. Aktér je vnímaný v poli možností voľby. Je viac svojbytný a volí modalitu konania, ktoré majú individuálny zmysel. Tento individuálny zmysel ale nie je oddelený od sociálneho kontextu aktéra, naopak, zmysluplnosť konania a volieb je daná záväzkami v intersubjektívnom kontexte a na recipročnej báze. Záväzky a väzby k iným zostávajú jadrom sociability človeka a dávajú zmysel našim voľbám konania. Zodpovednosť, záväzky a putá k sociálnemu kontextu sú základom etickej dimenzie konania a ich oslabenie možno pokladať za fundamentálny sociálny zdroj kriminálneho konania. Teoretický posun je vo vnímaní sociálneho rámca – sociálny aktér je v postmodernej situácii menej vonkajškovo tlačенý a viacej autonómny. Jeho sociabilita si vyžaduje väčšiu mieru reflexivity. Reálny priestor jeho volieb je ale na druhej strane naďalej ovplyvnený štruktúrne determinovaným poľom životných šancí pre jeho uplatnenie a sebarealizáciu. Tento dvojrozmerný priestor sociálneho ukotvenia človeka pokladáme za základ interpretácie sociálnej podmienenosti kriminálneho správania.

Gabriela Lubelcová pôsobí ako docentka na Katedre sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Pedagogicky sa venuje sociológii sociálnych

problémov, sociálnej politike, kriminológii a problematike aktivizácie sociálnych aktérov. Výskumne sa orientuje na analýzu aktuálnych sociálnych problémov, stratégie intervenovania do sociálnych problémov a sociálne inovácie. V kriminológii sa zameriava na problematiku sociálnej podmienosti kriminality a v tejto oblasti publikuje vo vedeckých a odborných časopisoch a zborníkoch z konferencií. Je autorkou monografie Kriminalita ako spoločenský fenomén (Veda 2009) a spoluautorkou kolektívnej monografie Sociálna patológia (Veda 2000, 2001, 2009). Pôsobila vo viacerých pracovných skupinách pri Rade vlády pre prevenciu kriminality v SR.

LITERATÚRA

- ADLER, F. – MUELLER, G. O. W. – LAUFER, W. S., 1991: Criminology. New York, McGraw-Hill.
- ALEXANDER, J. C., 1982: Theoretical Logic in Sociology. Vol.I. London, Routledge.
- BARNES, B., 2000: Understanding Agency: Social Theory and Responsible Action. London: Sage.
- BAUMAN, Z., 1995: Úvahy o postmoderní době. Praha, Slon.
- BAUMAN, Z., 2000: Social Issues of Law and Order. In: British Journal of Criminology. vol. 40, s. 205-221.
- BECK, U., 2004: Riziková společnost. Praha: Slon.
- BERNBURG, J. G., 2002: Anomie, Social Change and Crime. In: British Journal of Criminology. vol. 42, s. 729-742.
- BOURDIEU, P., 1998: Teorie jednání. Praha, Karolinum.
- CULLEN, F. T. – AGNEW, R., 2003: Criminological Theory. Past to Present. Los Angeles, RPC.
- DAHRENDORF, R., 1991: Moderný sociálny konflikt. Bratislava, Archa.
- ENTORF, H. – SPENGLER, H., 2002: Crime in Europe. Causes and Consequences. Berlin, Springer.
- GARLAND, D., 2001: The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society. Oxford, UP.
- GARLAND, D. – SPARKS, R., 2000: Criminology, Social Theory and the Challenge of Our Times. In: British Journal of Criminology. vol. 40, s. 189-204.
- GIDDENS, A., 1984: The Constitution of Society. Cambridge: Polity Press.
- GIDDENS, A., 1998: Dúsledky modernity. Praha: Slon.
- GOTTFREDSON, M. R. – HIRSCHI, T., 1990: A General Theory of Crime. Stanford: University Press.
- HIRSCHI, T., 1979: Separate and Unequal is Better. In: Journal of Research in Crime and Delinquency, 16, s. 34-37.
- JACYNO, M., 2012: Kultura individualizmu. Praha, Slon.
- KORNHAUSER, R., 1978: Social Sources of Delinquency. Chicago, University of Chicago Press.
- LE BLANC, M., 2006: Self-control and Social Control of Deviant Behavior in Context: Development and Interactions along the Life Course. In: The Explanation of Crime. Cambridge, UP, s. 195-242.

- LUBELCOVÁ, G., 2005: Alternatívne tresty v kontexte stratégií spoločenskej regulácie kriminality. In: Sociológia, roč. 37, s. 33-58.
- LUBELCOVÁ, G., 2009: Kriminalita ako spoločenský fenomén. Bratislava, Veda.
- NAKONEČNÝ, M., 1996: Motivace lidského chování. Praha, Academia.
- SYKES, G. M. – CULLEN, F. T., 1992: Criminology. New York: HBJ College Publishers.
- ŠUBRT, J. – BALON, J., 2010: Soudobá sociologická teorie. Praha, Grada.
- URBANOVÁ, M., 2013: Sociální deviace a protiprávní jednání v postmoderní společnosti. In: Sociálna patológia optikou sociologického skúmania (ed. Lubelcová, G., Džambazovič, R.), Bratislava: Stimul, s. 192-202.
- URBANOVÁ, M., 2006: Systémy sociální kontroly a právo. Plzeň: VaN Aleš Čeněk.
- WIKSTRÖM, P. H., 2006: Individuals, Settings and Acts of Crime: Situational Mechanisms and the Explanation of Crime. In: The Explanation of Crime. Cambridge, UP, s. 61-107.
- WIKSTRÖM, P. H. – SAMPSON, R. J., 2006: The Explanation of Crime. Cambridge, UP.
- WILSON, J. Q. – HERRNSTEIN, R. J., 1985: Crime and Human Nature. New York: Simon and Schuster.
- YOUNG, J., 1999: The Exclusive Society. London, Sage.